

Т. ШЕВЧЕНКО У ТВОРАХ М. ХВИЛЬОВОГО: «РЕЧНИК НАЦІЇ» ЧИ ЇЇ «БОЖОК»?

У статті розглянуто особливості інтертекстуального зв'язку між творами М. Хвильового та Т. Шевченка. Проаналізовано значення творів Кобзаря очима митців 20-х років ХХ ст. Вперше долучено до інтертекстуального аналізу прозові російськомовні твори Т. Шевченка, окреслено основні інтерпретанти, іманентні обом митцям.

Ключові слова: інтертекстуальність, інтермедіальність, елегія, проза, жанр.

In article features of intertextual communication between N. Hvylyovy and T. Shevchenko's works are considered. Value of works of the Kobzar is analysed by eyes of creators of the 20th years of the XX Art. It is for the first time included in the intertextual analysis T. Shevchenko's prosaic Russian-speaking works, the main interpretant, to immanent both artists are outlined.

Keywords: intertextuality, intermediality, elegy, prose, genre.

W artykule rozpatrywana jest specyfika intertekstualnego związku pomiędzy utworami M. Chwyłowego a T. Szewczenki. Przeanalizowano znaczenie utworów Kobziarza dla artystów w latach 20-ch XX wieku. Po raz pierwszy metodą intertekstualną przeanalizowano prozatorskie rosyjskojęzyczne utwory T. Szewczenki, określono główne interpretanty wspólne dla obu artystów.

Słowa-klucze: intertekstualność, intermedialność, elegia, proza, gatunek.

Постановка наукової проблеми. Одним з найбільш досліджуваних письменників, напевно, залишається Т. Шевченко. Вплив його творів не лише на формування свідомості нації, але й на становлення творчості того чи іншого письменника важко переоцінити. Дослідники доробку М. Хвильового не могли не відмітити вплив Т. Шевченка на культурологічний вимір першого. Наприклад, Ю. Безхутрий у монографії «Хвильовий: проблеми інтерпретації» (2003) підкреслює вичерпність цитати з Т. Шевченка в устах Нюсі (з новели «Редактор Карк»), яка ніби відповідає на запитання головного героя: «Невже я зайвий чоловік тому, що безумно люблю Україну?» [10, с. 86]. Дійсно, як стверджує дослідник І. Огородник у статті «Історія філософської думки в Україні», «цитатами з Шевченка, як цитатами з Біблії, можна доводити “все”» [5]. У розвідках Л. Ушкалова знаходимо твердження про вплив М. Гоголя на поцінування творчої спадщини Т. Шевченка, про якого у романі «Вальдшнепи» М. Хвильовий висловився як про гальмівну силу у розвитку української літератури: «після дружньої суперечки між Гоголем і Бодянським був визнаний французькою Академією за “поета добропорядного й народного” (“poète moral et populaire”) (ідеться про провінційного французького циркульника — поета Жака Жансемена, який ототожнювався М. Гоголем з Т. Шевченком — письменка наша. — Б. Т.), уже під добу українського «червоного Ренесансу» знову зрине побіч Шевченка в ідейних перипетіях роману Миколи Хвильового «Вальдшнепи» (1927) [9].

Авторитетним дослідником творчості Т. Шевченка є Г. Грабович, який оцінював поета як «речника народу, полум'яно закликаючого громадою обух сталить»

[3], а також зазначав певну «сучасність» та «модерність» автора у низці статей, зокрема у роботах «Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Т. Шевченка» (1998) та «Шевченко, якого ми не знаємо» (2000).

Новітні підходи у вивченні доробку українського поета можемо знайти у статті Н. Соценко «Интертекстуальные и интермедиальные инкорпорации в тексте повести “Прогулка с удовольствием и не без морали” Т. Шевченко» [7, с. 100], у якій дослідниця пропонує розглянути жанровий експеримент митця та інтертекстуальні форми його реалізації, а також долучає інтермедіальність як окрему форму інтертексту під час аналізу дев'яти повістей Т. Шевченко російською.

Запропоновані вище праці та розвідки дають змогу по-новому поглянути на роль Кобзаря як на представника не лише «кріпацької» літератури.

Під час інтертекстуальних студій прози М. Хвильового абсолютно очевидними видаються алюзії на поетичні твори Кобзаря, проте залишається не досить чітко сформульованим механізм та роль такої взаємодії, а прозова спадщина Т. Шевченка залишається поза увагою взагалі.

Наукова новизна. Ґрунтуючись на думці Г. Грабовича про «сучасність» Т. Шевченка, більш того, про його «модерність», а також спираючись на творчість М. Хвильового як своєрідного «речника» української літератури 20-х років ХХ ст., спробуємо у статті дослідити інтертекстуальні зв'язки між доробками обох митців і дати відповідь на запитання про те, ким був Кобзар для когорти творців початку ХХ ст. загалом і для М. Хвильового зокрема. Доцільним, на наш погляд, буде аналіз і прозових творів Т. Шевченка як джерел інтертекстуальності.

Обґрунтування отриманих результатів. Низка дослідників творчого доробку М. Хвильового відмічала діалогічність його стилю, насиченість цитатами та алюзіями з багатьох відомих митців як світової, так і української літератури (серед таких джерел мусимо назвати і М. Гоголя, і Ф. Достоєвського, і І. Тургенева та ін.). Справді, впливи перелічених митців на творчість М. Хвильового зокрема важко проігнорувати. Так в одній із наших статей, а саме у розвідці «Принцип “imitatio operis” та “ефект Гоголя” у творчості М. Хвильового» (2013) ми вже намагалися дослідити дискурс Гоголя як іманентну рису прози українського письменника. Продовжуючи пошуки в цьому напрямі, мусимо долучити прозові російськомовні повісті Т. Шевченка, зокрема, повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

Однією з іпостасей Кобзаря є художник Дармограй (до речі, так він підписувався під «Княгиней» (1853) та «Прогулкой» (1855–1858)), який подорожує українськими містами і селами. Дослідниця Н. Соценко проводить паралель між цим персонажем і героєм роману М. Сервантеса «Дон Кіхот» (1605), який так само посідає важливе місце у художньому світі М. Хвильового: «На то, что Шевченко пародирует “путешествие” как жанр художественной литературы указывает ироничное название “Прогулка”, юмористическая фамилия рассказчика “Дармограй”, анфиладное и рамочное построение текста, в котором через призму юмора представлены путевые записки хозяина и слуги (эта пара героев устанавливают интертекстуальную связь с пародийным романом Сервантеса “Дон Кихот”）」 [7, с. 101]. Інтерпретанта образу Дон Кіхота знаходить у творах обох митців своє власне життя і призначення. Якщо у М. Хвильового це здебільшого «борець з вітряком» (подекуди конкістадор Дон Квізадо), покликаний

задля того, щоб у своєму безумстві дати правильну оцінку реальності, то у Т. Шевченка Дармограй — це митець-мандрівник, який є скоріше атрибутом мандрівки, а не самоціллю. Слід відмітити, що жартівливе ім'я головного героя наштовхує читача на роздуми про гоголівську сатиру, якій властивим було використання «гучних» імен (наприклад, Держиморда). До того ж, у самому тексті можемо зустріти алюзії на твори російського класика: «Тараща — город!.. Покойный Гоголь и мельком не видел сего... грязного города, иначе... Миргород показался бы ему если не настоящим городом, то ...прекрасным селом» [11]. Справді, ні Т. Шевченко, ні М. Хвильовий не оминули у своїх творах дискурс Гоголя. В обох випадках текстом-донором виступає збірка «Миргород», риси якої (в основному, це сатира) проходять процес трансформації та адаптації і у Т. Шевченка. Тут спостерігаємо явище транзитивності інтертекстуальних ресурсів, коли один текст-реципієнт (новела чи повість М. Хвильового) розширює коло зв'язків та смислів за рахунок спільних інтерпретант (наприклад, згадка про Гоголя). Можемо назвати й інші споріднені риси прозових творів обох українських письменників: власне, інтермедіальні прийоми — це наявність книги на столі у Дармограя (книга «Украинская поэзия Т. Падурь») та на столі у мадам Фур'є («Анна Кареніна» з порнографічними малюнками), це і наявність однорідних метонімій («руда борідка» у М. Хвильового як уособлення В. Еллана-Блакитного та у Т. Шевченка як «фактора» у білоцерківському трактирі), це інтертекстуальний транзитивний зв'язок творів Гофмана та Діккенса з обома письменниками (у Шевченка це «Напій Сатани» і «Пригоди Олівера Твіста» відповідно, у М. Хвильового це «Крихітка Цахес» та «Пошертні записки Піквікського клубу» відповідно) тощо.

Попри тісний зв'язок обох письменників, сам М. Хвильовий давав неоднозначну оцінку впливу Т. Шевченка, про що свідчить красномовний діалог Дмитра Карамазова з Аглаєю у повісті «Вальдшнепи». Розмірковуючи над «закобзареною» психікою, головний герой намагається дати відповідь на запитання про те, яким чином з'явився «тупоголовий раб-просвітянин»: «...саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію... хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати “по-катеринячи”, бунтувати “по-гайдамачому” — безглуздо та безцільно... Саме цей іконописний “батько Тарас” і затримав культурний розвиток нашої нації...» [10, с. 493]. Відзначаючи період творчості Т. Шевченка як здебільшого негативний для розвитку української літератури, М. Хвильовий усе ж схиляється до того, що навіть поганий етап — це все ж таки етап: «...так російська інтелігенція любить: Григорій Савич... Тарас Григорович. І єсть у цьому якась північна солодкість, упертість, і калузькі нетрі...» [10, с. 70]. Більш того, Нюся, героїня новели «Редактор Карк» навіть цитує поему «Сон»: «Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого Бога, за неї душу погублю» [10, с. 86], при чому цитата не взята в лапки і не вказується джерело, отже, репліка цілком могла б розглядатися як приналежна Нюсі, проте М. Хвильовий подає настільки упізнавану фразу (а деколи — дуже крамольну), що сумнівів нема — автор новели підібрав слова, до яких більше нічого додати навіть йому!

Інтермедіальних рис набуває постать Кобзаря в новелі «Чумаківська комуна», один з героїв якої — «поет» нової епохи та нового соціуму — комуністичного. Проте істину про нього ми дізнаємося не від нього самого, а від куховарки Варвари (тут потужний інтертекстуальний зв'язок із твором М. Коцюбинського «Сміх»): вона пе-

реконує сусідку, що Андрій — справжній митець, і щоб довести це, виймає з кишені (саме вона, а не будь-хто інший!) портрет Шевченка: «Знаєте хто? Це кобзар, значить. Товариш Шевченко, отой, що на сполкомі висить. А він (жест на Андрія), значить, під Шевченка пише різні пісні, скажемо, та інші прозвіденія» [10, с. 170]. У цьому уривку наявний нульовий міметичний екфрасис, що відволікає нашу увагу від власне творів. Дивним видається, що куховарка носить у кишені не збірку віршів, наприклад, і згадує про Кобзаря не як про автора поезій. «Творчість» Андрія для Варвари — то лише писання «під Шевченка», про що і говорив Карамазов у «Вальдшнепах» — це процес «закобзарення», який можна викоринити, наприклад, загайяватованим «Капіталом».

Не можна говорити із абсолютною впевненістю, що це «закобзарення» було безглуздом і що сам М. Хвильовий міг цілком відмовитися від образів, запропонованих Т. Шевченком. Так, найбільш вживаною інтерпретацією у новелах є образ Катерини з однойменної поеми: це і Оксана з новели «Життя», і Варя із «Із Варинної біографії», і мати Соїрейля з «Арабесок»... Це вічний образ покритки «з своїм дитяточком малим» як символом продовження життя і протиставленням тим монахиням (читаємо — темі дітовбивства), які вбивали «незаконних» дітей.

Паратекстуальні зв'язки з поезіями Т. Шевченка присутні у новелі «Елегія», епіграфом до якої служить вірш «Минають дні, минають ночі...». М. Хвильовий досить часто дає новелам назви за жанром (наприклад, «Легенда», «Арабески», «Вступна новела», «Сентиментальна історія»), подекуди автор навіть фальсифікує його. У випадку з новелою «Елегія» письменник називає твір ліричним жанром, адже елегія — це «один із жанрів лірики медитативного, меланхолійного, почасти журливого змісту» [6]. Ключовим, на наш погляд, є меланхолійний струмінь, а також медитативний, як у поезії Т. Шевченка «Минають дні...», у якій автор розмірковує про долю та перебіг свого життя у тканині часу:

І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув! [11]

Головний герой новели-елегії — старий газетяр, якого супроводжує пес, так само «стародавній», як і його супутник. Сюжетно-подієва складова твору не надто потужна, що робить подібним його до ліричного твору. Часові межі теж розмиті: є хронологічний вимір Різдва (і тут часова горизонталь сягає ледь не початку Нового заповіту), є вимір конкретного життя конкретного героя — газетяра, який був стародавнім разом зі своїм псом, що робить їх неактуальними для того, що «нині». Звідси — неважливість його буття та загальна екзистенційність новели, що робить її паратекст з елегією Т. Шевченка більш прозорим. Також певної трансформації зазнає мотив сну на межі з небуттям. Порівняймо:

Т. Шевченко: «Не дай спати ходячому, Серцем замирати» або «А ще гірше — спати, спати І спати на волі, І заснути навік-віки...».

М. Хвильовий: «...моє кволе старе тіло прокинеться колись... Але не прокинеться світанок».

Смерть газетяра, який все ж лишив «ледве помітний слід», про що говорив Т. Шевченко («страшно... сліду не кинуть»), у загальному перебігу — то ланка до наступного етапу, без якої вся сукупність фактів та подій втрачають логіку та послідовність. Навіть якщо в романі «Вальдшнепи» М. Хвильовий вкладає в уста Карамазова слова про «батька Тараса», який є гальмівним етапом, він не може не відзначити в інших творах (як-от «Елегія») засобами інтертекстуальності важливість цього етапу в загальнокультурній логіці та послідовності подій.

Висновки та перспективи дослідження. Творчість М. Хвильового має потужне інтертекстуальне тло, яке створюється і творами Т. Шевченка у тому числі. Окрім наявності цитат та алюзій на віршований доробок Кобзаря, багато спільного можемо знайти і між прозовими творами. Не можна заперечувати, що творчість Кобзаря для М. Хвильового — це неоціненний досвід одного «речника нації» іншому. Перспективними, на наш погляд, є більш глибокі дослідження інтертекстуальних зв'язків саме між прозовими доробками обох авторів, зокрема варто детальніше розглянути російськомовні повісті Т. Шевченка, а також дослідити транзитивність інтертекстуальних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безхутрий Ю. М. Хвильовий : проблеми інтерпретації [монографія] / Юрій Безхутрий ; [худож. оформл. Б. П. Бублик]. — Х. : Фоліо, 2003. — 495 с. — Література : с.[491]–495.
2. Берар Е. Экфрасис в русской литературе XX века // Экфрасис в русской литературе: сборник трудов Лозаннского симпозиума / Берар Е. / Под ред. Л. Геллера. — М. : МИК, 2002. — С. 142–155.
3. Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Т. Шевченка / Г. Грабович. — К. : Часопис «Критика», 1998. — 206 с.
4. Грабович Г. Шевченко, якого ми не знаємо / Г. Грабович. — К. : Часопис «Критика», 2000. — 317 с.
5. Огородник І. Історія філософської думки в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15890315/filosofiya/taras_shevchenko. Дата звернення: 05.05.2014
6. Словник літературознавчих термінів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com>
7. Соценко Н. Интертекстуальные и интермедиаальные инкорпорации в тексте повести «Прогулка с удовольствием и не без морали» Т. Шевченко [статья] // Вісник ХНУ ім. Каразіна. Серія : Філологія / За ред. д. ф. н. Ю. М. Безхутрого — Харків, 2013. — Вип. 68. — № 1078. — С. 100–104.
8. Ушкалов Л. Світ українського барокко (філологічні етюди) /Л. Ушкалов. — Харків, 1994. — 432 с.
9. Ушкалов Л. На риштованнях історії української літератури [Електронний ресурс] Режим доступу: http://imobilo.asuscomm.com/LIBRARY/UKRAINIAN_LIBRARY. Ресурс 2007 року.
10. Хвильовий М. Вибрані твори / [Упоряд., передм., примітки Р. В. Мельників] // М. Хвильовий. — К. : Смолоскип, 2011. — 1038 с. — (Серія «Розстріляне Відродження»)
11. Шевченко Т. Прогулка с удовольствием и не без морали [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev403.htm>